

Anthony Gottlieb

DE DROOM DER REDE

Een geschiedenis van de filosofie van
de Grieken tot de Renaissance

Vertaald door Ruud van de Plassche

Ambo|Anthos
Amsterdam

Inhoud

Inleiding	7
I	
1 De archetypen: <i>de Mileziërs</i>	13
2 De harmonie van de wereld: <i>de pythagoreeërs</i>	31
3 De man die naar zichzelf op zoek ging: <i>Heraclitus</i>	50
4 De waarheid over niets: <i>Parmenides</i>	61
5 De wegen van de paradox: <i>Zeno</i>	73
6 Liefde en strijd: <i>Empedocles</i>	80
7 Geest en materie: <i>Anaxagoras</i>	91
8 Wie het laatst lacht...: <i>Democritus</i>	101
9 De doos van Pandora gaat open: <i>de sofisten</i>	116
II	
10 De martelaar van de filosofie: <i>Socrates en de socraten</i>	139
11 De republiek van de rede: <i>Plato</i>	175
12 De meester aller wetenschappen: <i>Aristoteles</i>	225
III	
13 Drie wegen naar gemoedsrust: <i>epicuristen, stoïci en sceptici</i>	287
14 De haven van vroomheid: <i>de late Oudheid en de Middeleeuwen</i>	349
15 Herontdekkingsreizen: <i>de Renaissance</i>	411
Dankbetuiging	435
Noten	437
Register	458

Inleiding

Het laatste wat ik verwachtte te ontdekken toen ik vele jaren geleden aan dit boek begon, was dat er eigenlijk geen filosofie bestaat. Toch is dat min of meer wat ik ontdekte, en het verklaart veel. Met het vaste voornemen om alles wat ik dacht te weten te vergeten, begon ik mijn ontdekkingsreis door de geschriften van diegenen uit de afgelopen 2600 jaar die bekendstaan als de grote filosofen van het Westen. Daarbij was het mijn plan (door vrienden beleefd als ‘ambitieuus’ gekenschetst terwijl ze vaak ‘krankzinnig’ bedoelden) het verhaal van de filosofie te benaderen zoals dat een journalist betaamt: voorzover mogelijk alleen op primaire bronnen vertrouwen, alle tot volkswijsheid gestolde opvattingen in twijfel trekken en bovenal: alles zo duidelijk als ik kon proberen uit te leggen.

Terwijl ik worstelde met het gedachtegoed van het bonte gezelschap personages uit de 6de en 5de eeuw v.Chr. die gewoonlijk als filosofen op een hoop worden gegooid, vervolgde met Socrates, Plato, Aristoteles (vaak als driemanschap opgevoerd, maar verschilden er ooit drie mensen sterker?), verderging naar de intellectuele therapeuten van de hellenistische tijd, via de mystici en occultisten uit de late Oudheid belandde bij de eerste christelijke denkers, dan bij de van logica bezeten monniken uit de vroege Middeleeuwen, de middeleeuwse wetenschappers en theologen, magiërs uit de Renaissance, zieners, taalkundigen en technici en verder naar het begin van de moderne tijd, ontrolde het schouwspel van de ‘filosofie’ – naar verluidt het oudste studieobject – zich voor mijn ogen. In de traditionele overzichtswerken was altijd geprobeerd de filosofie af te zonderen van de natuurkunde, de wiskunde en de menswetenschappen, maar ik moest concluderen dat dat een bovenmatige versimpeling was. Het bleek domweg niet mogelijk om datgene wat gewoonlijk als filosofie wordt beschouwd, te

begrenzen tot één afgezonderd studieobject met een keurige plek op de academische kaart.

Dat komt om te beginnen doordat de plaatsnamen op dergelijke kaarten nogal eens veranderen. In de Middeleeuwen bestreek ‘filosofie’ bijvoorbeeld bijna elke tak van theoretische kennis die niet onder theologie viel. Newton hield zich bezig met ‘natuurfilosofie’, een term die tot in de eerste helft van de negentiende eeuw nog algemeen gebruikt werd ter aanduiding van veel activiteiten die we nu als wetenschap beschouwen en van sommige terreinen die we nu filosofie noemen. Het zogeheten filosofische denken lijkt een soort natuurlijke neiging te hebben om conventionele grenzen te overschrijden. De zwerflust en onverzadigbare nieuwsgierigheid van zijn beoefenaars hebben vaak nieuwe gebieden voor het denken opgelegd, wat de taak van de kaartenmaker weer bemoeilijkt. Zoals we in het eerste hoofdstuk zullen zien, ontstond de westerse wetenschap toen enkele Griekse denkers – degenen die bekendstaan als de eerste ‘filosofen’ – stoutmoedig het gebruikelijke gepraat over goden negeerden en in plaats daarvan gingen zoeken naar natuurlijke oorzaken van gebeurtenissen. Vele eeuwen later hebben psychologie, sociologie en economie zich ontwikkeld uit het werk van mensen die in hun tijd filosofen werden genoemd. En datzelfde scheppingsproces vindt ook nu nog plaats. Zo zijn computertalen voortgekomen uit de formele logica, een vakgebied dat lange tijd de naam had de saaiste uitvinding van filosofen te zijn. Een typerend voorbeeld van de manier waarop ‘filosofie’ nieuwe loten aan de wetenschappelijke stam doet ontspruiten, treffen we aan in het werk van Georg Cantor, een 19de-eeuwse Duitse wiskundige. Zijn collega-wetenschappers vonden zijn onderzoek naar het thema oneindigheid zo bizar, abstract en nutteloos dat ze het aanvankelijk van de hand wezen als ‘slechts filosofie’. Nu wordt het op school onderwezen onder de naam verzamelingenleer.

Waar het op neerkomt is dat de geschiedenis van de filosofie eerder de geschiedenis van de scherpzinnige en weetgierige geestesgesteldheid is dan die van een scherpomlijnde discipline. Het traditionele beeld van de filosofie als een soort beschouwende wetenschap van het zuivere denken, op vreemde wijze afgesneden van andere vakgebieden, berust grotendeels op een vertekening door het historische perspectief. Het is een illusie die ontstaat door de manier waarop we naar het verleden kijken, en dan vooral door de manier waarop we kennis telkens opnieuw in hokjes onderverdelen. Filosofisch werk wordt regelmatig verdonkeremaand en door andere disciplines overgenomen. Moraalfilosofie ontpopt zich tot nieuwe jurisprudentie of welvaartseconomie; bewustzijnsfilosofie ontpopt zich tot cognitiewetenschap. Bovendien is er sprake van tweerichtingsverkeer: nieuw onderzoek in andere disciplines leidt tot nieuwe vragen voor leergierige filosofen. Ontwikke-

lingen in de economie zullen stof tot overpeinzing vormen voor ethici. Eén gevolg van deze verschuivende grenzen is dat het filosofische denken al snel buitengewoon nutteloos overkomt, zelfs voor een intellectuele activiteit. Dat komt vooral doordat iedere filosofische onderneming die een algemeen aanvaarde nuttige toepassing krijgt, spoedig geen filosofie meer wordt genoemd. Zo ontstaat de bedrieglijke indruk dat filosofen nooit vooruitgang boeken.

De psycholoog William James schijnt filosofie ooit te hebben beschreven als 'een bijzonder koppige poging tot helder denken'. Dit moge een wat schrale definitie zijn, maar zij is juister dan alle andere die ik ken. Toegegeven: helderheid is niet bepaald het eerste wat de meeste mensen zich bij filosofie voorstellen. Het valt niet te ontkennen dat pogingen van filosofen tot helder denken vaak een averechtse uitwerking hebben gehad. (Ieder vakgebied dat bijvoorbeeld een Heidegger voortbrengt, is de wereld een excuus verschuldigd.) Toch was het terecht dat William James de filosofie op deze wijze omschreef. Zelfs haar meest duistere beoefenaars proberen een betekenis aan de dingen te ontworstelen, en dat is het streven dat hen tot filosofen maakt. Soms levert dit streven niets op, maar dat is eerder uitzondering dan regel.

De benaming 'koppig' past bijzonder goed op het filosofische denken. Bertrand Russell gebruikte er ooit de omschrijving 'ongewoon halsstarrig' voor. Op de allereerste plaats onderscheidt het zich immers van alle andere manieren van denken door de weigering om met conventionele antwoorden genoegen te nemen, zelfs in de gevallen waarin dat uit praktisch oogpunt onhoudbaar lijkt. Om die reden zijn filosofen bij uitstek geschikt om op de hak te nemen. De vroege Griekse kroniekschrijvers van de filosofie begrepen dat beter dan wij, want zij kruidden hun boeken met talloze hilarische anekdotes, waarvan er veel zo raak zijn dat de vraag naar hun historische waarheid bijna irrelevant is. Wie dergelijke satires van het soms lachwekkend verhevene afkeurt, miskent de grap die de kern van de filosofie uitmaakt. Filosofen hebben geregeld vraagtekens gezet bij datgene wat het gezond verstand in hun tijd voor waar aannam; de clou komt altijd later, wanneer blijkt dat juist het 'gezonde verstand' op een ongemeen verwarde manier heeft geredeneerd. Natuurlijk slaat de grap soms niet aan. Dan staat de filosoof voor gek, maar dat is nu eenmaal het risico van het vak.

De hardnekkige poging om het redelijk onderzoek tot zijn uiterste grenzen voort te zetten is vaak tot mislukking gedoemd. De droom der rede die de aanzet tot het filosofische denken geeft, lijkt dan niet meer dan een luchtspiegeling. Maar andere keren boekt men schitterende successen, en dan onthult de droom zich als een bron van inspiratie. Dit boek tracht beide kanten van het verhaal van deze droom der rede te tonen, vanaf de 6de eeuw

v.Chr. tot de Renaissance. Het tweede boek, *De droom der Verlichting*, zet het verhaal voort vanaf Descartes tot de Franse Revolutie.

In deze nieuwe druk van *De droom der rede* is het laatste hoofdstuk grondig herzien en opgesplitst in twee hoofdstukken. Elders in het boek is een aantal kleine wijzigingen aangebracht.

De archetypen: *de Mileziërs*

We zullen nooit zeker weten wie ermee begon. Het is mogelijk dat een onfortuinlijk genie de filosofie uitvond maar in de afgrond van de niet-opgetekende geschiedenis viel voordat hij zich aan het nageslacht bekend kon maken. Niets wijst erop dat er zo iemand is geweest, maar dat kan ook moeilijk anders. Gelukkig zijn er in elk geval bronnen over één begin van de filosofie, ook al kunnen we niet zeker weten dat daar geen andere pogingen aan zijn voorafgegaan.

Tegenwoordig worden de eerste ons bekende filosofen ernstig bestudeerd in bibliotheken en op universiteiten, maar veel van hen maakten naam in wat we nu wellicht als een tak van het amusementsbedrijf zouden beschouwen. Ze traden in het openbaar op, vaak gestoken in schitterende kleren, en hielden redevoeringen of reciteerden gedichten. Zulke voorstellingen leverden hun de aandacht van voorbijgangers, toegewijde volgelingen en soms spot op. Maar deze mannen begaven zich niet allemaal graag onder de mensen. Aan het ene uiterste bevindt zich een rondreizende dichter, Xenophanes, die – naar eigen zeggen op zijn 92ste – beweerde: ‘Zevenenzestig jaar al loop ik van hot naar her, met al mijn zorgen door het Griekse land.’ Aan het andere uiterste bevindt zich een laatlunkende aristocraat, Heraclitus van Efeze (in de Oudheid bekend onder namen als ‘de duistere’, ‘de wenende’ en ‘de ondoordringelijke’), die trots te kennen gaf alle wijzen en hun toehoorders gelijkelijk te verachten en vermoedelijk erg op zichzelf was. De meesten van de eerste filosofen stonden ergens tussen deze beide uitersten in. Zo was de situatie in de 6de en 5de eeuw v.Chr., in streken die nu deel uitmaken van Griekenland, Turkije en Italië.

Tegenwoordig worden deze mensen doorgaans de ‘presocraten’ genoemd, een benaming waarmee sommige 19de-eeuwse historici kennelijk hebben willen aangeven dat de meesten van hen het ongeluk hadden vóór Socrates (469-399 v.Chr.) geboren te zijn. We hoeven aan deze naamgeving niet te tornen, zolang we maar beseffen dat zij veel meer waren dan een prelude op Socrates. Zij hebben, zoals Nietzsche zei, de archetypen van alle latere filosofie uitgevonden. Ze vonden ook de wetenschap uit, wat in die tijd op hetzelfde neerkwam.

De eerste van deze wondermensen kwam niet zomaar uit de lucht vallen. Het 6de-eeuwse Griekenland was niet de dageraad der mensheid, en er zijn best redenen aan te voeren om nóg eerder te beginnen, bijvoorbeeld bij rudimentaire Babylonische meetkunde of vroege Griekse religie. Een van die redenen is dat de presocraten weliswaar knappe denkers waren, maar niet het denken zelf uitvonden, en dat een blik op enkele voorafgaande pogingen zou bijdragen aan verheldering van hun ideeën. Maar dit is een geschiedenis van de filosofie, niet een geschiedenis van alles, en we moeten ergens beginnen.

De plaats waar we beginnen is Milete, een van de Ionische stadstaten aan de kust van Klein-Azië (in het huidige Turkije). In de 6de eeuw v.Chr., toen Thales, Anaximander en Anaximenes er met vrucht filosofeerden, was Milete een rijke zeemacht met veel kolonies in het noordelijk gelegen Thracië en rondom de Zwarte Zee, die handelsrelaties onderhield met Zuid-Italië, het oostelijke achterland en Egypte. Het was een ontwikkelde plaats en sommige mensen beschikten dan ook over vrije tijd, hetgeen volgens Aristoteles een voorwaarde was voor het bedrijven van filosofie. In zijn geschriften van twee eeuwen later besprak Aristoteles deze drie mannen van Milete verscheidene malen. Hij verdeelde de vroege Griekse denkers in *theologi*, die uitgingen van een wereld beheerst door onbezonnen bovennatuurlijke wezens, en *physici* (letterlijk: naturalisten), die juist probeerden een schijnbaar wanordelijke wereld te verklaren door haar te herleiden tot eenvoudige en onpersoonlijke beginselen. Volgens Aristoteles waren de Mileziërs de eerste *physici*.

Veel presocraten verkondigden hun gedachten niet alleen in het openbaar maar schreven ze ook op, al zou je dat te oordelen naar wat er vandaag de dag is overgebleven niet zeggen. Hun geschriften zijn bijna geheel door de tijd verzwolgen en er resteren in het beste geval slechts nietige fragmenten. Al zo’n 2000 jaar lang buigen de geleerden zich over passages van weinig meer dan enkele zinnen, pogend betekenis te puren uit een paar woorden, waarbij ze sterk leunen op secundaire bronnen. In sommige antieke commentaren op deze brokstukjes is in elk geval nog gestreefd naar nauwkeurigheid. Maar zelfs de meest betrouwbare ervan werden generaties later geschreven, of zelfs pas vele honderden jaren nadat de presocraten leefden. Andere bron-

nen uit de tweede en derde hand, zoals de geschriften van de vaak onbetrouwbare maar uiterst vermakelijke biograaf Diogenes Laërtius (die in de derde eeuw n.Chr. leefde), moeten op zijn minst met enige reserve gelezen worden. Diogenes was een geschiedkundige veelvraat die ieder verhaal dat hem ter ore kwam slikte.

Laten we ons met dit voorbehoud in gedachten nu tot Thales van Milete wenden. Hij stond in het oude Griekenland om veel dingen bekend, maar zijn roem berust vooral op iets wat hij eigenlijk niet gedaan heeft, namelijk het voorspellen van een zonsverduistering in 585 v.Chr. Het was een bijzonder spectaculaire verduistering omdat zij plaatsvond tijdens een slag tussen twee oosterburen van de Mileziërs: de Lydiërs en de Meden. Thales vestigde er zijn intellectuele reputatie mee. De strijdende partijen waren zo onder de indruk van het feit dat er tijdens hun gevecht een verduistering optrad, dat zij hun wapens neerlegden en vrede sloten. De Grieken in het algemeen waren vooral geïmponeerd door Thales' voorspelling van de verduistering, zozeer zelfs dat zij later een onwaarschijnlijke hoeveelheid wijze woorden, wijze daden en ontdekkingen aan hem toeschreven: van de bewijzen van diverse meetkundige stellingen tot een bijzondere vaardigheid in zakendoen. Belangrijker was dat zij een groot respect voor zijn manier van denken ontwikkelden.

Thales deed echter geen echte voorspelling, maar uitte slechts een vermoeden dat goed uitpakte. Hoogstwaarschijnlijk had hij nog zo weinig inzicht in de werkelijke oorzaak van zonsverduisteringen dat hij niet eens wist dat de maan er iets mee te maken had. Wat hem bij zijn vermoeden van pas kwam, was de informatie die hij op zijn reizen had opgedaan, en dan met name de nauwkeurige observatieverslagen van de sterrenkundigen uit Babylon. Daaruit zal hij geleerd hebben dat de zonsverduisteringen in het verleden met een karakteristieke periode waren opgetreden. Er waren bepaalde jaren waarin zonsverduisteringen konden voorkomen en andere jaren waarin dat nooit gebeurde. De conclusie die hij op zijn hoogst uit deze periodiciteit getrokken kan hebben, is dat er een redelijke kans was dat er op een

THALES.

bepaald tijdstip in 585 v.Chr. ergens een zonsverduistering te zien zou zijn. Mocht Thales een preciezere bewering hebben gedaan, dan was dat bluff.

De zonsverduistering was een meevaller voor de wereldvisie van de naturalisten. De uitgekomen voorspelling maakte hen tot denkers met wie je rekening moest houden, al zou je dat niet zeggen op grond van de beweringen die van hen bewaard zijn gebleven. De enige theorieën bijvoorbeeld die met redelijke zekerheid aan Thales kunnen worden toegeschreven, zijn dat magneten levende wezens zijn en dat de wereld is gemaakt van water. Hij heeft waarschijnlijk ook veel andere, minder speculatieve dingen gezegd waarmee hij als een man van praktische kennis het respect van zijn tijdgenoten verwierf. Maar zelfs deze twee ideeën, die op het eerste gezicht bizar overkomen, verdienen enig respect wanneer we ze in hun juiste verband bezien.

Neem om te beginnen water. Een van de onderscheidende kenmerken van de moderne wetenschappelijke verklaring is dat zij naar een zo groot mogelijke eenvoud streeft. Thales schoot dit doel zelfs enigszins voorbij en probeerde alles te herleiden tot slechts één ding, namelijk water. Hij schijnt er niet in geslaagd te zijn met concrete waterige verklaringen te komen, maar het gaat hier nu eenmaal over het verre verleden. Wel probeerde hij de verschijnselen van de waarneembare wereld onder de noemer van één natuurlijke substantie te brengen en ze aldus te vereenvoudigen, in plaats van de dingen juist ingewikkelder te maken door er een hele schare goden bij te halen. Daarmee zocht hij de kennis in elk geval op het niveau dat wij nu als het juiste beschouwen.

Onduidelijk is of hij werkelijk wilde zeggen dat alles in zekere zin uit water bestaat, of dat hij bedoelde dat water de oorsprong van alles is. Het zou goed kunnen dat hij beide bedoelde. Het is anachronistisch, maar niet noodzakelijk misleidend, om hem in navolging van Aristoteles te interpreteren als de filosoof die vond dat water de *arche* was, een term waarmee sommige kort na hem komende denkers niet alleen de oorsprong van de dingen aanduiden maar ook de fundamentele substantie waarvan alles op de een of andere manier is gemaakt en waartoe alles uiteindelijk zal terugkeren.

In beide gevallen was water nog niet zo'n slechte keuze van Thales. In tegenstelling tot de andere gewone elementen, zoals aarde of vuur, heeft water de eigenschap dat het gemakkelijk andere vormen aanneemt, zoals die van ijs of stoom. Water is veranderlijk en lijkt actief te zijn. Wanneer Aristoteles bespreekt wat Thales tot zijn keuze voor water gebracht zou kunnen hebben, wijst hij daarnaast op de nauwe band tussen water en leven. Voedsel, bloed en sperma bevatten allemaal water; planten en dieren kunnen niet zonder water. Levende wezens zijn tot op zekere hoogte vochtig en drogen op wanneer ze sterven. Veel mythologische verklaringen van het heelal kennen eveneens een primaire betekenis aan water toe. Zowel de Babyloniërs als

de Egyptenaren hadden scheppingsmythen waarin water een centrale rol speelde, wat niet verbazingwekkend is, aangezien de volkeren van beide culturen zich aan rivieren gevestigd hadden en daarvan afhankelijk waren. En Oceanus – in de Griekse mythologie de personificatie van het water dat het cirkelvormige aardoppervlak omgeeft – is bij Homerus (8ste eeuw v.Chr.) de verwekker van alle leven en misschien ook van alle goden. Volgens Plutarchus (ca. 46-120 n.Chr.) gingen Egyptische priesters er prat op dat zowel Homerus als Thales hun ideeën over water uit Egypte hadden.

Thales kende vermoedelijk de Egyptische en Babylonische mythen. Dat wil echter niet zeggen dat hij ze zonder meer napraatte of zelfs maar dat hij zijn ideeën eraan ontleende. Het is evenzeer mogelijk dat zowel de mythen als zijn eigen speculaties voortkwamen uit het besef dat water onmiskenbaar actief en veelzijdig is en te maken heeft met levensprocessen. Bovendien trok Thales heel andere conclusies uit dit besef. Zijn water is niet, zoals Homerus' Oceanus, de broer (en echtgenoot) van de godin Thetys. Ook is het geen mengsel van de drie gepersonifieerde soorten water in de Babylonische kosmologie, Apsu, Ti'amat en Mummu, waaruit de goden ontsprongen. Ook is het niet Nun, het oerwater dat in de Egyptische mythologie de zonnegod van de ochtend verwekt. Het is doodgewoon water, waarin je kunt zwemmen of waarvan je kunt drinken. En het is niet gerelateerd aan welke gepersonifieerde god dan ook, door geboorte noch huwelijk.

Een ander verschil tussen Thales en zijn over mythen verhalende voorgangers is dat hij de behoefte lijkt te hebben gevoeld om op zijn minst sommige van zijn beweringen te onderbouwen. Hij beweerde dat de aarde rust op water, en zei dat blijkbaar 'omdat zij drijft, net als hout en andere vergelijkbare stoffen, die zo gemaakt zijn dat zij rusten op water maar niet op lucht'. De meeste naturalisten hebben zich beziggehouden met de vraag wat de aarde draagt. Het lijkt erop dat Thales heeft geprobeerd een antwoord te beredeneren, in plaats van dogmatisch een oplossing te poneren. Water is in staat bepaalde dingen, zoals houten stammen, te ondersteunen, dus misschien ondersteunt het ook de aarde zelf. Deze redenering maakte weinig indruk op Aristoteles, die tegenwierp dat als de aarde zo nodig ergens op moet rusten, hetzelfde geldt voor het water dat de aarde naar verluidt ondersteunt; zodat Thales de vraag dus niet echt heeft beantwoord. Bovendien stuit Thales' redenering op een ander ernstig bezwaar: boomstammen drijven weliswaar, maar sommige andere dingen niet. Waarom zou je aannemen dat de aarde als een boomstam blijft drijven en niet als een steen zinkt? Toch betekent zelfs deze nederlaag in zekere zin een overwinning voor Thales. Om zijn bewering te weerleggen moeten we met hem argumenteren, en we peinzen er niet over om bijvoorbeeld de Egyptische priesters die eer te bewijzen.

Thales komt waarschijnlijk dezelfde eer toe voor zijn bewering dat magneten en barnsteen levende wezens zijn (of een ziel bezitten, de *psuche*, maar dat kwam in die tijd op hetzelfde neer). Hij observeerde dat ze andere voorwerpen kunnen laten bewegen en dat ze zelf naar voorwerpen toe kunnen bewegen, en hij probeerde dit mysterie te verklaren met de veronderstelling dat ze op de een of andere manier bezield waren. Per slot van rekening is spontane beweging vaak een teken van leven. Wij zouden tegen Thales aanvoeren dat het vermogen om iets te laten bewegen onvoldoende grond is voor de bewering dat een steen leeft, maar dat betekent niet dat we zijn overpeinzingen als louter gebazel kunnen verwerpen. Er is tegenwoordig nog steeds geen nauwkeurige definitie van leven, en in de 7de eeuw v.Chr. beschikte men eigenlijk nauwelijks over een vage notie. Het ogenschijnlijk bizarre idee van Thales kan daarom gezien worden als de natuurlijke conclusie van iemand met een onderzoekende geest in een tijd waarin inzicht bijzonder schaars was.

Voordat we van Thales overgaan naar de andere Mileziërs volgt hier een anekdote die het vermelden waard is, ook al is deze afkomstig van Diogenes Laërtius:

Er wordt verteld dat Thales eens, toen hij door een oude vrouw uit zijn huis werd meegenomen om de sterren te observeren, in een kuil is gevallen, en dat zijn kreet om hulp door de oude vrouw als volgt beantwoord werd: 'Denk je dat je iets over de hemel aan de weet kunt komen, Thales, als je niet eens kunt zien wat vlak voor je voeten ligt?'

Als het verhaal waar is, kan Thales niet alleen aanspraak maken op de titel van de eerste filosoof, maar ook op die van de eerste verstrooide professor. Hoe dan ook, het verhaal getuigt van het feit dat de mensen altijd graag een verband hebben gelegd tussen filosofie en wereldvreemdheid. In een van Plato's dialogen vertelt Socrates een andere versie van dit verhaal over Thales. En in zijn toneelstuk *Wolken* geeft ook Aristophanes er een, zij het wat ruwere versie van waarin Socrates zelf het mikpunt van de spot vormt.

De Grieken bewonderden intellectuele orde en hielden ervan die aan te brengen als zij ergens leek te ontbreken. Dat is één van hun eigenschappen die hen zo interessant maken. Dit verlangen om de dingen overzichtelijk te rangschikken komt ook tot uiting in de manier waarop zij hun eigen geschiedenis schreven: de antieke bronnen die het verhaal van de vroege filosofie vertellen, presenteren ons een statige reeks leraren en leerlingen, die ieder de fakkel der kennis doorgeven aan een aangewezen opvolger. Zo staat Anaximander (ca. 610-546 v.Chr.), een iets jongere stadsgenoot van Thales,

bijna overal te boek als de ‘leerling en opvolger’ van Thales, hoewel hij misschien helemaal niet onder hem gestudeerd heeft. Anaximander was net als Thales een veelzijdig geleerde, en hoewel er slechts een deel van één zin uit zijn *Over de natuur* bewaard is gebleven, beschikken we over voldoende gegevens om met zekerheid te zeggen dat hij een boek met ongeveer die titel (in het Grieks) geschreven heeft, dat over bijna alles ging. Hij stelde zelfs de eerste erkende kaart van de bekende wereld op. Wat hij niet over de natuur wist – vanzelfsprekend een heleboel – verzon hij erbij.

Daarmee is niet gezegd dat hij loog, wel dat hij zelf probeerde te bedenken hoe de wereld in elkaar stak. Hij speculeerde over de oorsprongen en het lot van het heelal, de beginselen die de natuurprocessen sturen, de samenstelling van zon, maan en sterren, het ontstaan van het leven, het weer en vele andere zaken. Hij werkte met dezelfde beelden en ideeën ter verklaring van alle dingen die hij zag. Toch is wat hij niet zag in één opzicht belangrijker dan wat hij wel zag. Hij begreep dat de beste verklaringen van de natuur niet altijd konden berusten op direct waarneembare verschijnselen maar soms dieper moesten graven. In plaats van het water van Thales postuleerde hij iets onzichtbaars als de *arche*, oftewel de oerstof, van de wereld. Als de filosofie van Thales één essentieel aspect van het wetenschappelijk denken illustreerde, namelijk de drang tot vereenvoudiging en reductie van observeerbare verschijnselen, dan vertegenwoordigde Anaximanders werk een ander en even fundamenteel kenmerk: de wetenschap stelt dat de wereld méér is dan je op het eerste gezicht zou zeggen.

Anaximander noemde zijn oerstof *to apeiron*, ‘het onbegrensde’, vooral op te vatten in de betekenis van ‘onbepaald’. Zijn term wordt vaak vertaald als ‘het oneindige’, maar daarmee klinkt Anaximander mysterieuzer dan nodig is. Ongetwijfeld beschouwde hij het ruwe materiaal van de wereld als grenzeloos, in de betekenis van ‘onmetelijk’, op dezelfde manier als Homerus de oceaan had beschreven als *apeiron*. Maar waar het Anaximander om ging was dat de oerstof, wat dat ook precies was, iets moest zijn dat zelf geen observeerbare eigenschappen had, zodat het als verklaring voor alle observeerbare verschijnselen kon dienen.

Observeerbare dingen, zo merkte Anaximander op, komen vaak voor in tegenstellingen – bijvoorbeeld warm en koud, nat en droog – en deze elementen, zoals hij ze noemt, verkeren doorgaans in een staat van oorlog. ‘Ze geven elkaar recht en boete voor hun ongerechtigheid volgens de orde van de tijd’, zoals zijn enige woordelijk overgeleverde fragment luidt. Zijn idee lijkt te zijn geweest dat de dingen zich ten koste van elkaar uitbreiden (en aldus ‘onrecht’ begaan) en elkaar daarbij aflossen als slachtoffer en wraakzuchtige agressor, terwijl de tijd als scheidsrechter optreedt. De tijd verordineert bijvoorbeeld dat donker en licht min of meer gelijkelijk hun deel

moeten krijgen. We zien het resultaat van deze afzonderlijke strijd terug in de ordelijke afwisseling van dag en nacht. Voortdurend zijn er in dit kosmische spel van papier-mes-wetsteen andere gevechten gaande: de ene keer valt het vuur het water aan door het te verdampen; dan weer repliceert het water door het vuur uit te doven.

Het denkbeeld van met elkaar strijdende elementen, dat voor het eerst optreedt bij Anaximander, komt geregeld terug in de westerse literatuur. Zo zegt Milton:

Warm, Koud, Vochtig en Droog, vier trotse kampioenen
Strijden hier om heerschappij

en er zijn vergelijkbare passages bij talloze anderen. Maar hoe komen warm, koud, vochtig en droog te voorschijn uit het onbepaalde *apeiron*? Het enige dat Anaximander daarover kon zeggen was dat er een soort scheidingsproces bij betrokken is. Zijn theorie laat weliswaar verscheidene vragen onbeantwoord, maar bevat op zijn minst een poging om bepaalde andere op te lossen. Met de aanname dat alles op een of andere wijze uit een ontkiemende en onbepaalde massa was ontstaan, beschikte Anaximander over een soort verklaring voor een raadsel dat Thales, en met hem ieder ander die dacht dat een van de gewone elementen het ‘beginzel’ van al het bestaande was, moet hebben geplaagd. Dit raadsel is: als alles in den beginne water was, hoe heeft zich dan ooit vuur kunnen ontwikkelen? Zou het niet direct na zijn ontstaan gedooft zijn? Anaximanders oplossing luidt dat de fundamentele tegendelen tegelijk uit het onbepaalde zijn ontstaan, zodat geen van de elkaar bekampende substanties een oneerlijke voorsprong op zijn tegenstander had.

Meer in detail ging Anaximanders verhaal over de geboorte van de kosmos als volgt. Een bepaald soort ei, kiem of zaad dat de fundamentele tegendelen van warm en koud bevatte maakte zich los van het onbepaalde *apeiron*. Dit zaad groeide uit tot een koude, vochtige massa omgeven door een ring van vuur, en de schok van warm tegen koud veroorzaakte een donkere mist tussen de twee. Het koude werd de aarde en het vuur vormde zich tot sterren. De aarde is een platte schijf, of misschien een cilinder, maar zeker geen bol. Vreemd genoeg zijn ook zon, maan en sterren geen bollen, het zijn wielen van vuur die om de aarde draaien, elk opgesloten in een holle ring van mist. Deze ringen bevatten luchtgaten waaruit het vuur naar buiten blikst. Elke ring van vuur lijkt dus op een lek geprikte binnenband van een fiets die met vuur is opgepompt. Wanneer we onze blik opslaan naar de lichtgevende hemellichamen, zien we in feite de gaten. En we zien een eclips wanneer een van de gaten een tijdje geblokkeerd is.

Bij deze verklaring steekt er, zoals beloofd, beslist meer achter de kosmos

dan je op het eerste gezicht zou zeggen. Anaximanders voorstelling van de hemellichamen komt iets minder bizar over als we proberen te reconstrueren hoe hij daartoe heeft kunnen komen. Het was wellicht het beeld van een boom die groeit en zijn bast verliest dat hem op het idee van sterren als ringen bracht. Anaximander gebruikte kennelijk zo'n beeld om te illustreren hoe zich bij de oorspronkelijke scheiding tussen het warme en het koude een omhulsel van vuur rondom de aarde vormde. Met deze voorstelling in gedachten valt gemakkelijker in te zien hoe hij aan het denkbeeld van wielvormige hemellichamen kwam: de aarde had ze als een schil afgeworpen, wat meteen verklaarde waar ze vandaan kwamen. Het enige dat hij toen nog moest verklaren was waarom ze zich als punten of bollen aan ons voordoen. Dat bereikte hij met de theorie van luchtgaten, of 'lekken'.

Anaximanders kosmologie bevat nog een ander vindingrijk idee, dat op het eerste gezicht zonderling lijkt maar feitelijk juist opmerkelijk geraffineerd is. Hij dacht niet dat de aarde ter ondersteuning een of ander kussen nodig had – van water of van iets anders. Hij geloofde dat zij zich in het middelpunt van een bolvormig heelal bevond, in rust terwijl al het andere om haar heen cirkelde, en dat deze spilpositie verklaart waarom zij niet door de ruimte valt. Een evenwicht houdt de aarde op haar plaats, zoals Aristoteles uitlegde (bij het beschrijven van Anaximanders visie, niet die van hemzelf):

Want het past het lichaam dat in het middelpunt is geplaatst, en zich in gelijke mate tot de uiteinden verhoudt, niet ook maar een fractie meer naar boven of beneden of naar een van de zijden te drijven; en het kan onmogelijk tegelijk verschillende kanten uitgaan; derhalve blijft het noodzakelijk op zijn plaats.

Daarmee lijkt de aarde op de bekende ezel van Buridanus die, op precies gelijke afstand tussen twee balen hooi geplaatst, niet kon beslissen van welke hij zou eten en daardoor in het midden van de honger stierf. Dit idee van Anaximander heeft enkele moderne trekken (het doet er voor ons betoog niet toe dat het ook volkomen onjuist is, vooral wat betreft de veronderstelling dat de aarde het centrum van het universum is). Om te beginnen is het aangenaam wiskundig. Als een trapezeacrobaat die de leegte in duikt en er vast op rekent dat zijn partner naar voren zal zwaaien om hem te vangen, laat Anaximander het domein van de materiële ondersteuning onvervaard achter zich in het vertrouwen dat een wiskundig idee de aarde ondersteunt. We hebben hier natuurlijk nog geen bewegingswetten in de trant van Galilei of Newton, die een stabiele baan voor objecten beschrijven en zo uitvoerige berekeningen van hun posities mogelijk maken. Maar we hebben wel een universeel beginsel, dat als een soort wiskundige formule aangeeft dat de af-

stand van de aarde tot de randen van het heelal overal gelijk is en dat wordt toegepast om iets fundamenteels te verklaren. Net zoals zijn onbepaalde *apeiron* is Anaximanders evenwichtsbeginsel onzichtbaar en onpersoonlijk, maar desondanks even machtig als een van de goden. Dit idee was voor de andere naturalisten een beetje te revolutionair, en zij gaven de aarde dan ook prompt haar materiële zitkussen terug.

Het verhaal van Anaximander bezit een indrukwekkende consistentie. In typerend niet-mythologische termen beschrijft hij hoe het dierlijke leven op aarde is ontstaan uit hetzelfde ‘scheidingsproces’ dat de geboorte van de kosmos zelf heeft veroorzaakt. Zoals de oermist die de hemellichamen omhulde werd gevormd door de werking van warmte tegen kou, zo ontwikkelde het leven zich uit het vocht door de prikkeling die van de zonnewarmte uitging. Het denkbeeld dat levende wezens door spontane generatie kunnen ontstaan in warme, vochtige materie was gemeengoed tot in de 17de eeuw, toen microscopen de aandacht op een ander verhaal begonnen te vestigen; het bleef zelfs bestaan tot in de 19de eeuw. Volgens de overlevering beweerde Anaximander ook dat de eerste wezens waren gehuld in doornachtige cocons, en hij duidde deze huid of bast aan met hetzelfde woord dat hij gebruikte in zijn relaas over de schil van vuur waaruit de sterren ontstonden. Het hele verhaal moest zo uniform en dus zo simpel mogelijk van opzet zijn.

Anaximanders verklaring voor de komst van de mens zelf was ingenieus, hoewel niet in die mate vooruitziend als sommigen wel hebben verondersteld. Dat hij zou hebben vooruitgelopen op de evolutietheorie is een mythe die vooral is aangewakkerd door een opmerking in een invloedrijke bron uit de 2de eeuw n. Chr. die aan hem het idee toeschrijft dat de mens is voortgekomen uit wezens van een andere soort. Anaximander was echter geen Darwin. Uit andere, aanvullende verslagen blijkt dat zijn vermoeden was dat de eerste mensen als een soort embryo’s groeiden in vissen, of visachtige wezens, die als surrogaatmoeders fungeerden. Hij bedoelde niet dat de ene soort, de mens, geleidelijk ontstond uit een andere soort, de vis. Hij lijkt tot deze theorie te zijn gebracht door de observatie dat de mens een ongewoon lange periode als zuigeling doormaakt en gedurende zijn jeugd niet voor zichzelf kan zorgen, waaruit hij concludeerde dat de allereerste mensen dus nooit zelfstandig hadden kunnen overleven. Pas toen ze door vissen waren grootgebracht en zichzelf konden redden, verscheen deze eerste generatie van waterbaby’s op het land, waar ze nu vermoedelijk hun eigen jongen konden voortbrengen.

Anaximanders eigen nakomeling, binnen de traditionele stamboom van Milezische filosofen, is Anaximenes, de laatste van het drietal. Deze was on-

geveer vijftientwintig jaar jonger dan Anaximander, en het einde van zijn loopbaan valt samen met de verwoesting van Milete door de Perzen in 494 v. Chr. De stad werd vijftien jaar later weer opgebouwd, maar stond vanaf die tijd meer bekend om zijn wol dan om zijn filosofie.

De filosofische kroniekschrijvers van de Oudheid beschouwden Anaximenes als de grootste van de drie Mileziërs. In hun ordelijke wereldbeeld leidde het feit dat hij de laatste in de familielijn was bijna vanzelfsprekend tot de gedachte dat hij ook het hoogtepunt ervan was. Maar in moderne ogen is hij vaak de minst belangrijke van de drie. Hij mist de verrukkelijke verbeeldingskracht van Anaximander: in vergelijking met diens speculatieve sprongen lijkt hij voort te sukkelen, ja zelfs achteruit te sukkelen. Anaximenes wijst bijvoorbeeld Anaximanders vooruitstrevende, zij het onjuiste, idee over evenwicht af en keert terug tot de opvatting dat iets materieels de aarde overeind houdt. Hij zei dat de aarde door lucht werd ondersteund, waarbij hij de vergelijking maakte met een door de wind gedragen blad, net zoals Thales zich eerder voor water had uitgesproken en de vergelijking met een drijvende boomstam had gemaakt. Ook bij zijn keuze van de *arche*, de oerstof van de wereld, keek Anaximenes achterom. Evenals Thales nam hij liever een van de alledaagse elementen dan Anaximanders mysterieuze *apeiron*. En ook in dit geval verving hij het water van Thales door lucht.

Waarom was Anaximenes zo geïnteresseerd in lucht, het ijlste element? Het antwoord op deze vraag heeft alles te maken met adem, dat in het Griekse denken verbonden was met leven en de ziel. Het lijkt erop dat Anaximenes hiermee duidt op een parallel tussen de ziel van de mens en de *arche* van de wereld: beide waren lucht, zo zei hij. Op het eerste gezicht biedt dit echter geen verhelderende parallel, maar eerder een dubbel raadsel. Hoe kan lucht nu de ziel zijn? En gesteld dat dat zo is, wat heeft dat dan te maken met de vraag waar rotsen en bomen van zijn gemaakt? Toch was Anaximenes minder duister dan hier wordt voorgesteld; het woord voor ziel, *psuche*, had in die tijd een heel andere betekenis. Er bestond nog geen duidelijk onderscheid tussen geest en materie, en de ziel was gewoon gemaakt van de stof die maakte dat levende wezens levend waren. Als er inderdaad zo'n stof bestond, dan was lucht, in de vorm van adem, zeker een redelijke kandidaat. Anaximenes was niet de eerste die met dit idee kwam. Al bij Homerus was *psuche*, naast andere dingen, de adem van het leven die uit de mond van de held ontsnapte wanneer deze stierf. In de *Ilias* kon de wind vrouwelijke wezens doordringen en zwanger maken, in elk geval bij paarden.

Als we lucht opvatten als een soort levenschenkende kracht, dan krijgen we beter zicht op wat Anaximenes bedoelde. Alle vroege Griekse denkers deelden de opvatting dat de wereld op de een of andere manier zelfstandig ontstond of zich ontwikkelde, in plaats van dat zij door de goden uit het niets

geschapen zou zijn. De goden uit de traditionele mythen mochten dan vorm aan dingen hebben gegeven, maar ze boetseerden uit reeds bestaande materialen waarvan ze zelf ook waren gemaakt. Voor de Grieken lag daarom de gedachte voor de hand dat de oerstof van de wereld zelf het vermogen bezat om te groeien en te veranderen – en dus op een bepaalde manier was verbonden met het leven. Welnu, we kunnen redelijkerwijze aannemen dat Thales een verband waarnam tussen water en leven: hij werd getroffen door het feit dat planten en dieren water nodig hebben. Anaximenes daarentegen nam een verband tussen lucht en leven waar: hij werd vooral getroffen door het feit dat levende mensen ademen en lijken dat niet doen.

Zoals we hebben gezien staat het bij Thales niet vast of hij geloofde dat alles van water is gemaakt of, minder vergaand, dat water het eerst bestond en op de een of andere manier al het andere voortbracht. Bij Anaximenes is er meer zekerheid: hij geloofde zonder meer dat alles van lucht is gemaakt en hij probeerde zelfs te verklaren hoe dat zat. Het is de wijze waarop hij dit poogde te verklaren die zo veel indruk op zijn opvolgers heeft gemaakt, tot op de dag van vandaag. Het heeft sommigen onder hen er zelfs toe gebracht hem uit te roepen als de ontdekker van een fundamentele vorm van de wetenschappelijke verklaring. Het lijkt wat vreemd deze eer te schenken aan een man die blijkbaar de opvatting huldigde dat bomen, stenen en alle andere dingen zijn gemaakt van ijle lucht.

Voor Anaximenes was het cruciale punt aangaande de lucht waarvan bomen en stenen zijn gemaakt echter dat zij allesbehalve ijl is. Lucht neemt verschillende vormen aan, denkt hij, afhankelijk van de graad van verdunning of condensatie. De meest verdunde vorm is vuur; dan komt gewone lucht; bij condensatie daarvan krijg je wind; nog dichter zijn wolken; daarna komen water, aarde en stenen, in die volgorde. De atmosferische lucht die we inademen is in zeker opzicht de natuurlijke toestand van deze substantie, waarnaar alle andere vormen uiteindelijk terugkeren. De lucht wordt echter verstoord doordat zij constant in beweging is; daarom is er op bepaalde plaatsen meer lucht dan op andere en vertoont zij op die plaatsen een grotere dichtheid. Aldus zijn condensatie en verdunning, teweeggebracht door beweging van de lucht, de motoren achter de verandering in Anaximenes' wereld. Zij veroorzaken het warme en het koude, het natte en het droge, het vaste en het vluchtige. Dit is een verbetering ten opzichte van het onverklaarbare 'scheidingsproces' dat volgens Anaximander de oorzaak is van de verschillende elementen die uit het onbepaalde *apeiron* verschijnen.

De belangrijke vernieuwing in dit verhaal is dat Anaximenes verschillen in kwaliteit of soort relateert aan verschillen in kwantiteit of getal: de verscheidenheid aan elementen vindt haar oorsprong in de verschillende hoeveelheid lucht die ze bevatten. De reductie van de bonte diversiteit van de wereld

tot dergelijke kwantitatieve noties is een praktijk die min of meer ononderbroken doorloopt van Anaximenes tot de wetenschappers van vandaag. Maar het achterliggende idee, namelijk dat het boek der natuur is geschreven in de taal van de wiskunde, kwam pas volledig tot uitdrukking bij Galilei en Newton in de 17de eeuw. (Er wordt ook en op nog indrukwekkender wijze op geanticipeerd door de pythagoreeërs – ons volgende onderwerp – die getallen in de natuur zagen omdat ze overal getallen in zagen.)

Het resterende verhaal van Anaximenes heeft helemaal niets weg van Galilei of Newton. Neem het relaas van Hippolytus, een christelijke apologeet uit het 3de-eeuwse Rome:

Hij zegt dat de hemellichamen niet onder de aarde door bewegen, zoals anderen hebben verondersteld, maar eromheen, op de manier van een viltlen hoed die om ons hoofd draait; en dat de zon zich niet aan ons oog onttrekt door zijn positie onder de aarde, maar doordat hij door de hogere delen van de aarde wordt bedekt en zich op een grotere afstand bevindt.

Anaximenes kende de kosmos een structuur toe als die van een modern planetarium, waarin wij zitten en omhoog kijken naar een koepelplafond (zijn ‘viltlen hoed’) met modellen van de sterren die boven ons bewegen. Net als de aarde zijn de zon en de sterren plat, waardoor ze als bladeren kunnen meedrijven op de wind. Gezegd wordt dat ze vurige lichamen zijn die hun oorsprong vonden in opstijgend vocht dat verdampte van de aarde en steeds ijler werd, totdat het in vlammen uitbarstte. Het wordt donker omdat de zon – het grootste vlammeende blad – ’s avonds achter de bergen in het noorden verdwijnt.

Anaximenes probeerde zijn nieuwe procédés van verdunning en condensatie ook toe te passen op het weer, een populair onderwerp bij de zeevarende Mileziërs. Maar uiteindelijk zei hij daarover vrijwel hetzelfde als Anaximander. Hij nam diens verklaring van donder en bliksem over, namelijk dat deze uiting zijn van een heftige ontsnapping van wind die in wolken verstrikt is geraakt. Aan het einde van de 5de eeuw v.Chr. maakte Aristophanes dit idee belachelijk in zijn toneelstuk *Wolken*:

Strepsiades: (...) Maar wát is nu bliksem?

Socrates: Dat is als een drogere wind opsteekt en binnen de wolken zich opsluit, dan blaast hij ze op in hun buik, als een balg, en vervolgens, dat kan niet anders, doet hij ze barsten en breekt zelf los, onhoudbaar bij zo’n grote spanning, en met zo’n duizelingwekkende vaart dat hij door de wrijving zelf vlam vat.

Strepsiades: Bij Zeus, da's precies wat mijzelf overkwam, op een keer bij de Zeusfestijnen: ik braadde een kip voor het hele gezin maar ik was de darmen vergeten... zij zette zich uit, daar barst ze opeens en spuit d'r hele ontlasting hier, recht in mijn ogen, in allebei, en mijn hele gezicht was geblakerd!

Donder en aardbevingen, doch niet het openbarsten van darmen, zijn precies het type verschijnselen dat de mythologen verklaarden door een beroep te doen op de handelingen van goden. In de werken van de Ionische dichters, Homerus en Hesiodus, werden aardbevingen veroorzaakt door Poseidon, de 'bulderende aardschudder'. Maar voor Anaximenes ontstonden ze (volgens Aristoteles) wanneer:

de aarde, na doorweekt en weer opgedroogd te zijn, opensplijt en dooreen wordt geschud door de pieken die dan in stukken breken en omlaag vallen. Daarom doen aardbevingen zich voor in perioden van zowel droogte als uitzonderlijk hevige regens; want gedurende droogten (...) droogt de aarde op en barst, en oververzadigd door het water valt zij vervolgens uiteen.

Daarmee heeft het naturalisme, het wereldbeeld van de *physici*, Poseidon overbodig gemaakt. Het is overigens de vraag in hoeverre de Grieken ooit werkelijk in hem geloofd hebben. Dit is een intrigerende kwestie – vermoedelijk bestond er destijds een even breed spectrum van houdingen tegenover religieus geloof als tegenwoordig – die hier echter irrelevant is. Het kan best zijn dat degenen die in Poseidon en de andere goden geloofden ook speelden met de mogelijkheid dat er natuurlijke verklaringen voor aardbevingen en dergelijke verschijnselen waren, maar er is ons nu eenmaal niets bekend van iemand die vóór de Mileziërs ooit met zo'n verklaring is gekomen.

Met de ondergang van Milete kwam het zwaartepunt van de filosofiebeoefening voor enige tijd in het westen te liggen, in de Griekse kolonies in Zuid-Italië. Dat bracht een ommekeer met zich mee: objectieve discussies over het weer maakten plaats voor bespiegelingen over de bestemming van de ziel en de juiste levenswijze. Sommige lezers zullen opgelucht zijn dit te vernemen; dergelijke onderwerpen sluiten beter aan bij de populaire opvatting van filosofie. Maar alvorens verder te gaan met Pythagoras en zijn volgelingen in het westen, loont het de moeite de Mileziërs op hun merites te beoordelen en uit te leggen waarom zij aanspraak kunnen maken op de titel van filosofen.

Vergeleken met de Hippocratische artsen van slechts honderd jaar later,

om maar te zwijgen van Archimedes en Euclides in de 3de eeuw v.Chr., gingen de Mileziërs vreselijk ruw te werk. Toch is dat paradoxaal genoeg juist de reden dat ze tot de filosofen behoren. Hoewel het wetenschappelijke denken nog niet eens in de kinderschoenen stond, durfden zij het aan naar de natuurlijke oorzaken van dingen te zoeken. Zo probeerden zij dieper te graven dan het conventionele wereldbeeld mogelijk achtte. Het feit dat zij dit deden, en daarbij de rede als hun spade gebruikten, maakt hen tot filosofen.

Het gebruik van de rede kwam voort uit geloof in de rede. Het heeft weinig zin om de onpersoonlijke natuurwetten van de kosmos te beschrijven als die er niet zijn, of als ze ieder begrip te boven gaan. De Mileziërs namen gewoon aan dat er dergelijke wetten waren en dat de menselijke geest in staat was deze te kennen. Toen zij meenden goede verklaringen gevonden te hebben voor zaken als leven, eclipsen en onweer, staaftte dat hun vertrouwen dat de natuur begrijpelijke patronen bevat. De wijze waarop Anaximander – zij het in nogal poëtische bewoordingen – spreekt over ‘noodzakelijkheid’ en over de elementen die ‘elkaar recht en boete geven voor hun ongerechtigheid volgens de orde van de tijd’ illustreert dit nieuwe geloof in een wereld bestuurd door begrijpelijke wetten.

Pas later in de Oudheid werden dergelijke overtuigingen openlijk beleden. De artsen die zich hadden geschaard rondom Hippocrates van Cos (ca. 460-370 v.Chr.) spreidden het nieuwe naturalisme uitdagend tentoon. Over epilepsie, dat algemeen bekendstond als ‘de heilige ziekte’, zeiden ze het volgende:

Deze zogenaamde heilige ziekte ontstaat uit dezelfde oorzaken als de andere, uit de dingen die het lichaam ingaan en verlaten, uit koude en zon, en uit de veranderlijke rusteloze winden (...) er is geen aanleiding de ziekte onder te brengen in een speciale klasse en haar als goddelijker dan de andere te zien; alle ziekten zijn evenzeer goddelijk als menselijk. Elk heeft zijn eigen aard en zijn eigen kracht; geen ervan is hopeloos of onbehandelbaar.

Ze verdeelden de wereld niet in het mysterieus goddelijke aan de ene kant en het natuurlijk verklaarbare aan de andere. Net als de Mileziërs lijken ze te hebben aangenomen dat alles kan worden verklaard. De Hippocratische medici waren betrekkelijk nauwkeurige observatoren en stonden argwanend tegenover onverifieerbare uitspraken. Tegen de Mileziërs wordt daarentegen soms aangevoerd dat zij tot hun schande niet geïnteresseerd waren in verificatie van hun speculaties. Dat is tot op zekere hoogte waar, hoewel er aanwijzingen zijn dat in ieder geval Anaximenes een soort experiment uitvoerde. Hij sloeg de plank compleet mis, maar daar gaat het nu niet om. Hij

zei (volgens een hier vrij weergegeven, aannemelijk verslag) dat als je je lippen zo samenknijpt dat je mond een kleine opening vormt en vervolgens op je hand blaast, de adem koud is, maar dat als je datzelfde met een breed geopende mond doet de adem warm zal zijn. Dit feit ondersteunt blijkbaar zijn theorie van verdunning en condensatie, die stelt dat samengeperste lucht koeler en ijle lucht warmer is. (In werkelijkheid is samengeperste lucht warmer, maar doordat de lucht in dit ‘experiment’ sneller over de hand beweegt voelt het juist kouder op de hand aan.)

De poging van Anaximenes om zijn theorie over het heelal te ondersteunen door zijn handen te verwarmen vormt de uitzondering op de regel: in het algemeen hielden de Mileziërs zich niet bezig met experimenten. Eigenlijk hoeft dit geen verbazing te wekken, want hun favoriete onderzoeksgebieden – de hemel, het weer en de oorsprong der dingen – lenen zich daartoe nou niet bepaald. Onweersbuien en de ondergaande zon kunnen niet gemakkelijk gemanipuleerd of ontleed worden. Geconfronteerd met deze raadsels deden de Mileziërs datgene waarin ze uitblonken: ze probeerden ze te beredeneren, op basis van de analogieën en observaties die binnen handbereik lagen. Gezien hun interesses is het niet aannemelijk dat ze veel verder waren gekomen als ze nog een paar uitvoerbare experimenten hadden kunnen bedenken.

Een ernstiger punt van kritiek, zowel op de Mileziërs als op de Hippocratische artsen, is dat de superieure kennis waarover zij beweren te beschikken grotendeels uit misvattingen bestaat. Zo geloofde de schrijver van de hierboven aangehaalde Hippocratische verhandeling dat epilepsie veroorzaakt werd door een soort slijm, flegma, dat van het hoofd naar de aderen stroomde en de doorgang van lucht onderbrak. Hoewel hij dus de charlatans die epilepsie met magie trachtten te genezen minachtend afwees, is het niet aannemelijk dat hij zelf meer succes boekte. Al met al zijn de eerste voorvechters van het naturalisme vooral opmerkelijk door de resolute wijze waarop ze mythologische verklaringen verwierpen en niet zozeer door de inhoud van hun eigen alternatieven.

Bij de latere Ioniërs bleef maar weinig hangen van deze nieuwe manier om naar de wereld te kijken. Er waren nog te veel dingen die duidelijk niet konden worden verklaard. Neem bijvoorbeeld Herodotus (ca. 485-430 v.Chr.). Hij wordt gewoonlijk de vader van de geschiedenis genoemd, soms wat minder vriendelijk die van de leugen, en staat terecht bekend als een nuchtere onderzoeker in de geest van de Mileziërs. Maar naast naturalistisch getinte passages, zoals zijn poging om de periodieke overstromingen van de Nijl te verklaren en de gezonde scepsis waarmee hij bepaalde bovennatuurlijke verhalen benadert, zien we dat hij geregeld vervalt in de mythologiserende werkwijze van de *theologi*. Zo zegt hij ergens dat een aardbeving op Delos als

waarschuwing werd gezonden door de goden. Het feit dat hij het goddelijke vermeldt, geeft op zichzelf nog niet aan dat hij het smalle en sceptische pad van de *physici* verlaat. Anaximander en Anaximenes noemden volgens de overlevering hun respectieve *archai* ook goddelijk, maar de moderne lezer moet aan dergelijke uitspraken niet te veel betekenis hechten. Wilde iets in de Oudheid de eigenschap goddelijk krijgen, dan was er weinig meer nodig dan dat het leefde, wat inhield dat het beweging moest kunnen veroorzaken, en desondanks nooit stierf. Zoals een moderne commentator het stelde: 'Elke werking, elke kracht die we in de wereld tot uiting zien komen, die niet met ons wordt geboren en zal voortduren als wij zijn heengegaan kan dus een god worden genoemd, en met de meeste ervan gebeurde dat dan ook.' De zonde van Herodotus was niet dat hij zich een uitspraak over het goddelijke liet ontvallen, maar dat hij de oorzaak voor een natuurlijke gebeurtenis uitsluitend zocht in persoonlijke goden, gehuld in mysteriën en voorwerp van religieuze verering.

Hoe kwamen de Mileziërs en de Hippocratische artsen er nu toe om op deze nieuwe manier naar de natuur te kijken, niet gehinderd door mythologie en bijgeloof over heilige ziekten? Een exact antwoord heeft niemand. Aristoteles dacht dat het een belangrijk aspect van de eerste filosofen was dat ze over vrije tijd beschikten, maar dat kan nauwelijks het hele verhaal zijn, als het al een deel ervan is. Drie andere zaken zijn in deze kwestie waarschijnlijk van meer betekenis. Ten eerste waren de Ioniërs (en de Mileziërs nog sterker) mensen van de praktijk, die ernaar streefden hun vaardigheden als astronomen, geografen, zeelieden en landmeters te ontwikkelen. Ze hadden weinig tijd voor fantastische mythen. Ten tweede hadden velen onder hen, als bedrijvige handelaars, verre reizen gemaakt en veel vreemdelingen ontmoet, of ten minste over hen gehoord. Vreemdelingen hadden meestal andere mythen en bijgelovige opvattingen, wat sommige Ioniërs ertoe bracht hun eigen overtuigingen sceptisch te bezien. Op de derde plaats komt hun betrekkelijk vrijzinnige houding tegenover religie. De Ioniërs hadden natuurlijk hun orthodoxe goden, namelijk de Olympiërs die we bij Homerus aantreffen, en de aan hen gewijde tempels; maar alles bij elkaar lijkt het erop dat ze geen bijzonder enthousiaste gelovigen waren. Vergeleken met de belijders van de vele mysteriecultussen en volksreligies die in het noordelijk gelegen Thracië en in het westen waren ontstaan, maken de Mileziërs de indruk van een agnostisch clubje. Het kan bijna geen toeval zijn dat het in deze omgeving was dat het naturalisme voor het eerst opkwam.

Wellicht speelde het wijdverbreide openbare debat, vaak in wedstrijdvorm, ook een rol bij het ontstaan van het naturalisme, en dus de filosofie, in Griekenland. De burgers van de Griekse stadstaten waren befaamd om hun woordenwisselingen; sterker nog: de Grieken lijken de pleitrede en de kri-

tiek als de edelste vormen van taalbeoefening te hebben beschouwd. Aristoteles schreef dat 'het spraakvermogen de mens in staat stelt het doelmatige te onderscheiden van het ondoelmatige, en dus evenzeer het rechtvaardige van het onrechtvaardige'. Het is niet verwonderlijk dat, op zijn minst in sommige stadstaten, het instrumentarium van het debat geleidelijk bij de studie van de natuur werd toegepast. Verder is het vermeldenswaard dat het publiek waarvoor de eerste filosofen hun stellingen voordroegen en die van anderen betwisten, in toenemende mate geletterd was. Het alfabetische schrift verscheen in Griekenland voor het eerst omstreeks de 8ste eeuw en werd gangbaar tegen de 6de. Dat maakte het mogelijk om alles wat gezegd kon worden gemakkelijk op te schrijven, een vernieuwing waarvan wij ons de invloed nauwelijks meer kunnen voorstellen. Doordat overtuigingen, mythen, theorieën en allerhande verhalen zich op papier uitkristalliseerden, konden ze het onderwerp van studie en kritiek worden op een manier die in de voorafgaande culturen van mondelinge overlevering ondenkbaar was. Hoe men ook over hun tekortkomingen denkt: naar het zich laat aanzien hebben de Mileziërs als eersten getracht deze mogelijkheid te benutten.

Eerste druk 2004
Vierde druk 2006
Herziene editie 2016

ISBN 90 263 3595 2

© 2000 Anthony Gottlieb, International Right management: Susanna Lea Associates

© 2004 en 2016 Nederlandse vertaling Ambo|Anthos *uitgevers*, Amsterdam
en Ruud van de Plassche

Oorspronkelijke titel *The Dream of Reason*

Oorspronkelijke uitgever Allen Lane/The Penguin Press

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie © Jean Huber, *Un dîner de philosophes*

Foto auteur Jerry Bauer

Verspreiding voor België:
Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen